

Uit diverse schilderijen blijkt dat de karp vroeger een belangrijke consumptievij was.
(Clara Peeters *Visstilleven met een boeketje bloemen*, ca 1615).

Vissen in het verleden

Wat vissen in kunst ons vertellen

Naturalis en Leiden University Centre for the Arts in Society zijn een onderzoeksproject gestart om vissen op vroegmoderne schilderijen te determineren. Burgers helpen mee.

TEKST
Kirsten Dorrestijn

ILLUSTRATIES
Janny Bosman, Frank van der Burg,
Shane Gros, Shutterstock

Een vroegmodern schilderij met een vismarkt of een keukenstilleven is een kijkje terug in de tijd. Er kunnen interessante gegevens uit worden gehaald over de consumptie van vissen. Met grotere aantallen afbeeldingen is nog veel meer mogelijk, zoals het aflezen van veranderingen in klimaat en visserij.

Database

Het project 'A new history of fishes' is een samenwerking tussen Naturalis en Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS). Uit boeken en kunst wordt een database samengesteld met informatie over vissen. Sinds 2015 spit een team van historici van LUCAS literatuur door met soortbeschrijvingen van vissen. "Uit de periode 1500-1900 bestaan relatief veel van die boeken, waarbij het vooral om Franse, Duitse, Latijnse en (enkele) Nederlandse boeken gaat", vertelt bioloog Anne Overduin van Naturalis, coördinator van het kunstproject "Meer dan over andere diersoorten zoals vogels en zoogdieren. In zo'n werk staat per vis beschreven waar hij nu voorkomt, of erop werd gevestigd, of hij werd verhandeld, gebruikt tegen kwaaltjes, verzameld in kabinetten en of er verhalen over werden verteld. Van zuigvissen dacht men bijvoorbeeld dat schepen langzamer gingen varen wanneer ze zich aan de onderkant van het schip hechtten."

Crowdsourcen

Als aanvulling op het literatuuronderzoek is kortgeleden het

deelproject 'Fishing in the past' gestart. Overduin selecteerde 2.300 schilderijen, gravures en etsen van Nederlandse kunstenaars uit de periode 1500-1900 uit de online databases van het Rijksmuseum en van het RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. Via het platform Zooniverse wordt een grote groep burgers om hulp gevraagd – het zogenaemde 'crowdsourcen' – om de vissen op de duizenden afbeeldingen te identificeren. Keukenstillevenen geven een goed beeld van wat voor vis in vroegere tijden werd gegeten en hoe die consumptie gedurende de eeuwen veranderde. Of de afgebeelde vissen ook daadwerkelijk werden geconsumeerd is natuurlijk niet zeker, maar door de overvloed aan gegevens ontstaat volgens Overduin wel een globaal beeld. "Uit een eerdere studie naar 62 schilderijen uit 1550-1700 voor een tentoonstelling in het Centraal Museum in Utrecht in 2004, blijkt dat vrijwel alle afgebeelde vissen in die tijd eenvoudig te vangen waren. Ze geven het aanbod op de markt weer." Interessant om te zien is dat bij vishandels op schilderijen ook vaak zeehonden, bruinvissen en otters liggen. Deze dieren werden in bepaalde periodes gegeten; zeehonden zelfs nog tot het begin van de 16^e eeuw. Maar het zijn niet altijd afspiegelingen van de werkelijkheid. Antwerpse schilders beeldden bijvoorbeeld vooral graag de variatie aan overdaad in de natuur af. In Zooniverse kan worden aangevinkt of de vis tussen keukengerei

Over vissen is erg veel geschreven. Zo werd er gedacht dat schepen langzamer gingen varen wanneer zuigvissen zich aan de onderkant van het schip hechtten.

ligt. Dat kan een aanwijzing zijn dat de vis daadwerkelijk werd gegeten. Maar in de kunsthistorie dragen vissen ook weleens andere, symbolische betekenissen, weet Overduin. Zo staan ze soms voor de vruchtbaarheid van een vrouw. "Een vrouw met een zalmoot in haar handen wees erop dat zij wel zin had", vertelt Overduin lachend.

Publiekelijk toegankelijk

Alle gegevens – zowel die uit de literatuurstudies als die uit de kunststudie – komen uiteindelijk in een database terecht met informatie over vissoorten tussen 1500 tot 1900. Daarin is bijvoorbeeld op te zoeken waar bepaalde vissen voorkwamen en hoe dat veranderde in de tijd. De database wordt publiekelijk toegankelijk gemaakt, zodat andere wetenschappers de informatie kunnen gebruiken voor toekomstige onderzoeksprojecten.

Soms is onduidelijk hoe schilders vroeger wisten welke kleuren exotische vissen hadden die lokaal niet voorkwamen. "Vlinders konden gemakkelijk worden opgestuurd maar bij vissen ligt dat anders", verklaart Overduin. "Die verliezen bij het opzetten bovendien hun kleur." Binnen het literatuuronderzoek noteren de historici hoe de auteurs de informatie over de vissen hadden verkregen; uit een boek of mondeling. Overduin: "De auteurs noteren soms bijvoorbeeld zoiets als: 'Ik las in het boek van die bepaalde schrijver dat hij die vis op een markt in Rome had gezien.' Of er staat dat ze een

Het project 'A new history of fishes' is een samenwerking tussen Naturalis en Leiden University.

exotische vis in iemands privécollectie hadden gezien. In die tijd had je veel rariteitenkabinetten met opgezette dieren.”

Degenkrab

Kunst- en wetenschapshistorica Marlise Rijks ging als postdoc voor 'A new history of fishes' na hoe Europese schilders in de vroege 17e eeuw konden weten hoe de degenkrab eruit zag, aangezien die alleen aan de oostkust van de Verenigde

Hoogstwaarschijnlijk had Frans Francke een degenkrab gezien in de verzameling van zijn vriend Gilles de Kimpe, ontdekte Rijks. “Op de inventaris van deze Antwerpse verzamelaar stonden niet alleen veel kunstwerken en boeken, maar ook naturalia. In de lijst kwam ik het woord ‘zeespinnecoep’ tegen. Ik ontdekte dat dit een andere benaming voor degenkrab was.” Later in de 17^e eeuw kregen heel veel verzamelaars een degenkrab in hun

Klimaatonderzoekers, milieudeskundigen en historici kunnen nuttige informatie verzamelen en daarmee voorspellingen voor de toekomst doen.

Staten en in Oost-Azië voorkomt. Rijks: “Het eerste schilderij in kleur met een degenkrab erop is van de Antwerpse kunstenaar Frans Francken de Jonge en dateert uit 1617. De degenkrab is daarop te zien in een verzameling en is heel natuurgetrouw afgebeeld. In die tijd was er nog nauwelijks iets bekend over dit dier. Kort daarvoor hadden de eerste reizigers naar Amerika en Azië degenkrabben meegenomen, of afbeeldingen en beschrijvingen ervan. Vóór de 16^e eeuw had niemand in Europa van dit dier gehoord.”

bezit. Een voordeel ten opzichte van vissen is dat deze soort redelijk gemakkelijk te conserveren is omdat hij een schild heeft. Overigens is de degenkrab eigenlijk geen krab, maar een zogenoemd levend fossiel die het dichtst bij de orde van de spinachtigen staat. Rijks: “De naam ‘spinnecop’ waarmee

De Vlaamse arts en botanicus Carolus Clusius introduceerde niet alleen aardappelen en tulpen in de lage landen maar beschreef ook voor het eerst de degenkrab.

De degenkrab werd in de 17^e eeuw spinnecop genoemd.

de soort in die tijd ook wel werd aangeduid, klopt dus meer dan degenkrab.”

De wisselende naamgeving bemoeilijkt de zoektocht naar de bron van de degenkrabben op afbeeldingen. “In reisverslagen werd vaak de lokale naam gebruikt en in Europa werden soms nieuwe namen voor tot dan toe onbekende soorten bedacht. Zo werd de degenkrab in het beroemde natuurhistorische werk *Exoticorum* van Carolus Clusius uit 1605 *Cancer Molluccanus*, krab van de Molukken, genoemd. De namen veranderden constant, zeker vóór Linneaus.”

Veranderingen

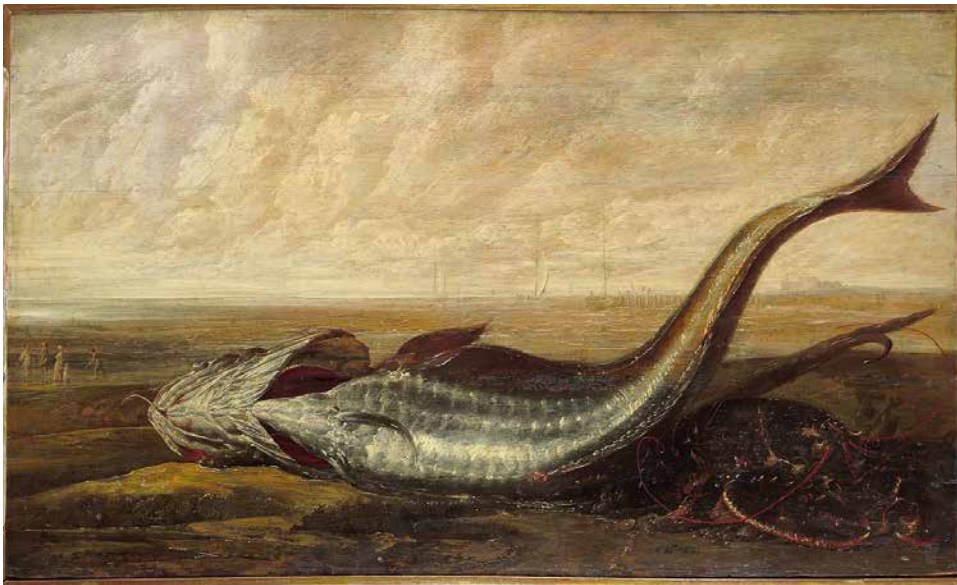
In de database die de onderzoekers opbouwen, wordt geregistreerd of de vissen in de loop der tijd een andere naam hebben gekregen. Zo blijkt uit soortbeschrijvingen van de Nederlandse auteur Houttuyn dat wat tegenwoordig de grote pieterman (*Trachinus draco*) wordt genoemd, in de 18^e eeuw ‘zeedraak’ heette. De ‘fivefinger wrasse’ heette ‘rivier dolfijn’ en de dwergbol (*Trisopterus minutus*) ‘molenaar’.

De database kan uiteindelijk een belangrijke bron vormen voor voorspellingen, bijvoorbeeld hoe klimaatverandering het voorkomen van vissoorten beïnvloedt, veranderingen in de biodiversiteit en hoe kan die te relateren zijn aan migratieveranderingen van vispopulaties, milieuvervuiling, klimaat of visserij. Overduin: “In de periode

die we onderzoeken, 1500 tot 1900, is ten aanzien van klimaat en visserij veel veranderd. Vóór 1500 werden slechts kleine aantallen vissen gevangen en ook andere soorten dan later. Kabeljauwen werden rond 1500 bijvoorbeeld wel vijftien keer meer gevangen dan daarvoor. Het lastige is alleen dat die verandering zowel met klimaatverandering als een veranderende visserij gepaard ging. Rond 1500 was er een kleine ijstijd en verschoof de visserij van voor de kust van Europa naar Newfoundland. Dat de kabeljauwpopulatie weer afnam, kan door overbevissing maar ook door

De goede kabeljauwvangsten in de Middeleeuwen hadden mogelijk een relatie met de kleine ijstijd. (Francois Ryckhals *Een kabeljauw op het strand*, 1643).

klimaatverandering komen. Met een grote database zijn dat soort invloeden van elkaar los te koppelen. Als klimaatverandering de oorzaak was, moet dat te zien zijn aan het verdwijnen of verschijnen van andere vissoorten.”

Zoekprogramma

De database is in de toekomst op verschillende manieren te doorzoeken. Overduin: “Als je bijvoorbeeld ‘snoek’ intypt, zie je in een overzicht wanneer die vis door welke schilders is afgebeeld en wanneer hij door welke auteurs is beschreven. Daarnaast kun je bijvoorbeeld opzoeken welke

vissoorten rond 1550 voorkwamen in de Atlantische Oceaan. Zo kunnen klimaatonderzoekers, milieudeskundigen en historici nuttige informatie verzamelen en daarmee voorspellingen doen.”

Overduin, doctor in de biologie, maakte een programma om informatie uit de literatuur systematisch te kunnen analyseren. Voor het kunstproject selecteerde ze met behulp van trefwoorden uit de online databank van het Rijksmuseum en het RKD 2.300 schilderijen, etsen en gravures waar vissen op voorkomen. “Mogelijk zitten er nog wel wat

‘foutjes’ tussen”, vertelt ze. “Bijvoorbeeld schilderijen waarop fantasievissen staan of vissen uit de prehistorie, of een vismarkt zonder identificeerbare vissen. In boeken met visbeschrijvingen worden ook weleens meerminnen beschreven en deze staan soms ook op kunstwerken. Dat zijn natuurlijk fantasiefiguren, maar van sommige visachtige dieren zie je moeilijk of het om een bestaande soort gaat.” Deelnemers aan Zooniverse kunnen aangeven of ze een herkenbare vis op een afbeelding zien of niet. Als drie mensen geen herkenbare vis zien, wordt het kunstwerk uit de roulatie gehaald.”

De grote pieterman werd vroeger zeedraak genoemd.

Uitnodiging

Iedereen die het leuk lijkt om vissen op afbeeldingen te determineren, is welkom om deel te nemen via Zooniverse. “Hoe meer schilderijen je bekijkt, hoe makkelijker je vissen gaat herkennen”, verzekert Overduin. Je kunt het zien als een soort visherkenningcursus.”

Middels een determineersleutel kunnen ook deelnemers met weinig kennis van vissen meedoen. “Bij de vraag welke vorm de vis heeft - van een platvis, lintvormig zoals een paling en of hij een gevorkte staart of rechte staart heeft - kun je aangeven op welke vis van de getoonde soorten hij het meest lijkt. Ten slotte worden soorten getoond waarmee de soort vaak wordt verward.” Een online veldgids moet uitkomst bieden bij twijfel.

Sinds begin 2020 heeft Overduin 1.600 beoordelingen binnengekregen. Tot nu toe komen karper, snoek, baars, haring, kabeljauw, zalm en aal, in die volgorde, het meest voor op de schilderijen. “Uit de literatuurstudie weten we dat in de 17^e eeuw in Nederland veel zoetwatervis werd gegeten, zoals brasem, snoek, karper en voorn”, zegt Overduin. “Maar ook dat lijkt verleden tijd, want tegenwoordig eten we veel meer zoutwatervis.”

‘A new history of fishes’ is een door NWO gesubsidieerd onderzoeksproject.

Meer informatie is te vinden via:
www.zooniverse.org/projects/anneoverduin/fishing-in-the-past